

21. Составленная Э. Ю. Нольде справка о членах группы центра Государственного совета. 1908 // РДИА, ф. 727, оп. 2, д. 142. 12 л.
22. Степанский А. Д. Политические группировки в Государственном совете 1906–1907 гг. / А. Д. Степанский // История СССР. — 1965. — № 7. — С. 49–64.
23. Стрілюк О. Б. Національна політика П. А. Століпіна: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. Б. Стрілюк. — Чернігів, 2008. — 229 с.
24. Телеграмма выборных членов Государственного совета 28 февраля 1917 г. // Красный архив. — 1927. — Т. 21. — С. 18.
25. Третья Государственная дума. Материалы для оценки ее деятельности. — Спб. : Труд, 1912. — 425 с.
26. Юртаева Е. А. Государственный совет России (1906–1917 гг.) / Е. А. Юртаева. — М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 200 с.

Анотації

***Зинченко Е. В.* «Академическая группа» Государственного совета Российской империи (1906–1917 гг.).**

В статье исследуются особенности политической ориентации и законодательной деятельности «академической группы» верхней палаты народного представительства Российской империи в 1906–1917 гг.

***Zinchenko O. V.* «The academic group» of State council of Russian empire (1906–1917).**

In article features of political orientation and legislative activity of the «academic group» of the upper chamber of national representation of Russian empire in 1906–1917 are investigated.

С. В. Ковальчук

ТАКТИКА ТА ПРОГРАМНІ УСТАНОВКИ ПАРТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІВ В І ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ

На початку ХХ століття в Росії прискорилися темпи історичного розвитку, проходив своєрідний експеримент і в області політичній, тобто в сфері «професіоналізації» політики. Сама пануюча політична влада або не діяла, або діяла винятково радикально-консервативними методами [1, с. 103].

У 1906 р. в Росії виник перший інститут законодавчої влади — Державна дума. Завдяки їй відкрилася можливість для легальної політичної діяльності. У політиці взяли активну участь університетська професура, адвокати, земські діячі та інші. Їм був властивий реформізм, схильність до компромісів,

пошук консенсусних форм вирішування назрілих у суспільстві протиріч. У цьому новому середовищі, яке зважилося опонувати самодержавно-бюрократичному режиму та створити політичну партію (мова йде саме про кадетів), як і в суспільстві, існували не тільки свої «перетворювачі» і свої «консерватори», але й свої «угодовці-реформатори» [1, с. 104]. Партія конституційних демократів — це найбільш потужна, організованіша ліберальна партія Російської імперії, метою діяльності якої було економічне та політичне реформування країни мирним шляхом, через Державну думу.

Об'єктом розгляду є партія кадетів і їх діяльність в I Державній думі. Завданням даного дослідження є розгляд реалізації тактики кадетів в I Думі на основі партійних документів, спогадів сучасників і джерел публіцистичного характеру. Актуальність та недостатність вивчення поставленої нами проблеми полягає в тому, що в радянській та сучасній літературі цьому питанню не приділялось багато уваги, у джерелах публіцистичного характеру — законотворча діяльність кадетів розглядається в контексті роботи всієї I Державної думи. Наше дослідження не є остаточним в поставленій нами проблемі.

Невипадково відомий вчений та громадський діяч Б. М. Чичерін у своїй книзі «Россия накануне XX столетия», формулюючи головне завдання XX століття, писав: «Россия должна пробудить в себе подъем народного духа, а это возможно сделать только полною переменою всей внутренней политики. Русский народ должен быть призван к новой жизни утверждением среди него начал свободы и права. Неограниченная власть, составляющая источник всякого произвола, должна уступить место конституционному порядку, основанному на законе... Для того чтобы Россия могла идти вперед, необходимо, чтобы произвольная власть изменилась властью, ограниченной законом и обставленной независимыми учреждениями. Гражданская свобода должна быть закреплена и упрочена свободой политической. Рано или поздно, тем или другим путем это совершится, но это непременно будет, ибо это лежит на необходимости вещей. Сила событий неотразимо приведет к этому исходу. В этом состоит задача двадцатого столетия» [2, с. 2].

Позиція лібералів по відношенню до Думи була розроблена набагато глибше. Кадети цілий розділ своєї програми присвя-

тили характеристики бажаного для Росії державного устрою, у якому шість пунктів із семи стосувалися саме Думи. Кадети бачили в Думі фактор тиску на уряд, тоді як, наприклад, октябристи настроювалися на позитивну роботу разом із самодержавством заради вирішення болючих проблем.

У таких умовах політичне виживання самого інституту Державної думи залежало головним чином від підтримки суспільної думки. А її ставлення до російського парламенту було досить неоднозначним. Намір створити народне представництво із законодавчими функціями зустріло захоплений відгук. Маніфест 17 жовтня 1905 р. був сприйнятий як символ початку нової ери, а Державна дума як її уособлення [2, с. 3].

Тому спроби самодержавства обмежити масштаб зроблених опозиції поступок, вихолостити повноваження Думи викликали вкрай негативну реакцію в суспільстві. Конфронтація уряду з Думою в 1906–1907 рр. лише підіграла симпатії до неї.

Скликання у квітні 1906 р. I Державної думи (сторіччя якого навесні 2006 року широко відзначалася у РФ) — важлива історична подія, що дотепер не втратила політичної гостроти. Будь-які заходи, пов'язані зі згаданою датою, вільно або мимоволі здобули політичний колорит [3, с. 93].

Звичайно, неупереджений і всебічний аналіз фактів рано чи пізно надасть об'єктивну оцінку цього явища. Але наврод чи сьогодні можна знайти дослідника, який підійшов би до оцінки тих подій без апріорних установок політико-ідеологічного характеру, без власних симпатій чи антипатій до Думи, без проєкування перипетій політичної боротьби столітньої давнини на сьогоденішню ситуацію в Росії.

До I Державної думи потрапило, за підрахуванням Шелохаєва В. В., Нарського І. В., Черменського Є. Д., Бородіна Н. О., від 153 до 157 кадетів. Складнощі в цьому із-за того, що під час дослідження матеріалу ми знаходили дані, що достатня кількість депутатів відносила себе до співчуваючих. В Думі ці депутати розташовувалися праворуч або ліворуч партії кадетів. Це вносило плутанину в підрахуванні точної кількості складу фракції кадетів в I Думі [4]. Щодо особистого складу, то тут за вивченням наступних досліджень ми прийшли до наступного висновку. Якщо ми зустрічаємо такі формулювання, що в соціальному плані кадетська партія представляла інтереси насамперед серед-

ніх прошарків підприємців, ліберальних поміщиків і буржуазної інтелігенції, то ми вважаємо, що на чолі спочатку потрібно ставити інтелігенцію, інтереси якої представляла партія [5].

«Хотя и не будучи членом Думы, — згадував П. М. Мілюков, — я должен был опять выступить на съезде докладчиком от Центрального комитета по труднейшему из вопросов момента — вопросу о тактике партии», цей виступ відносився до III з'їзду. Це був з'їзд переможців, головна мета його проведення — це обговорення тактики фракції в Думі, підкреслення головних питань, які мали відстоювати члени фракції [6, с. 313–317]. Основним питанням, яке повинно було розглядатися першим, але яке він відклав до кінця доповіді, було: «должны ли народные представители при таком положении рассчитывать на революционный или на парламентский образ действий?» Тобто, по суті, — чи триває в Росії революція, чи вона закінчилася? Під враженням виборчого успіху, партія приходить у Думу далеко не такою монолітною, якою представлялася три місяці до того, в ході передвиборчої кампанії. Члени з'їзду приїхали з місць насамперед під враженням, що вибори зобов'язують й вони представляють тепер не одну тільки свою партію, але й той настрій широких верств населення країни, який був перенесений на них внаслідок самоусунення лівих партій.

Розуміючи це, ЦК партії намагався утримати парламентську фракцію від нерівної боротьби шляхом уведення її настроїв у русло рішень її січневого з'їзду. Нагадаємо постанови січневого II з'їзду — II з'їзду партії Народної свободи: 1) з'їзд постановив прийняти участь у виборах до Думи; 2) використовувати Думу як платформи для конституційних вимог; 3) з'їзд вніс зміни до програми: замість республіканської форми правління пропонувався конституційна монархія; 4) з'їзд бачив в роботі Думи знищення бюрократичного режиму й створення конституційно-демократичної імперії; з'їзд вирішив прийняти другу назву «Народна свобода» [7]. Нехай конфлікт загрожує, нехай навіть він неминучий, але потрібно створити для нього найбільш сприятливий ґрунт. Потрібно встигнути дати матеріал країні для судження про зміст конфлікту. Для цього потрібно не тільки «бути в Думі», але й залишитися там на більш-менш тривалий час. На цей час потрібно уникати самим гострих зіткнень, надавши ініціативу конфлікту уряду [8, с. 56].

Отже, тут напрошується один позитивний висновок, що на з'їзді кадети обговорювали низку законодавчих питань, які не приведуть до гострого зіткнення з урядом І. Л. Горемікіна, на час скликання І Державної думи він був прем'єр-міністром імперії.

Кадети сперечалися між собою, як ввести законодавчу роботу в рамках цієї установи, так само як і ті «проявлення общественного негодования», які нагромадилися удосталь проти старої адміністрації. Аргументом багатьох було те, що старі діячі вже пішли, а нове міністерство ні в чому ще себе не проявило. Це означало, звичайно, ігнорування політичного змісту відставки Ю. С. Вітте (попередній прем'єр-міністр) й заміну його І. Л. Горемікіним.

У той же час П. М. Мілюков відзначав, що дебати учасників з'їзду виникли через обережний тон його доповіді та «холодный расчет» плану дій Думи. Якщо на виборах перемогла «не партийная программа, а повышенное настроение народа», то керівники партії вважали за необхідне «идти до конца, без компромиссов», «спокойно и уверенно», тоді «народ нас поддержит». Конфлікту нема чого боятися: він «уже существует»; він почнетися «с первых же дней», а тому слід просто ігнорувати уряд, ігнорувати й закони, видані після 17 жовтня 1905 р., ігнорувати Державну раду, провести всю нашу законодавчу програму у формі «ультиматума» або «декларации». Сила Думи — в «дерзании», «сталкивающийся с народом будет столкнут силою народа в бездну». Ф. І. Родічеву, теж при «бурных аплодисментах» делегатів з'їзду, вторив О. О. Кізеветтер: «Если Думу разгонят, то это будет последний акт правительства, после которого оно перестанет существовать», можна нескінченно продовжувати перелік подібних висловлень [9, с. 362–363].

Центральний комітет кадетської партії спішно склав проект резолюції III з'їзду, який закінчувався заявою, що «никакие преграды, создаваемые правительством, не удержат народных избранников от выполнения задач, возложенных на них народом». Це був вже стиль депутатів І Думи від кадетів, вони вірили, що у найважчі хвилини майбутньої боротьби їм буде надана допомога народу [10, с. 4].

Основний конфлікт між Думою й урядом — той конфлікт, на який кадети заздалегідь ішли й до якого ліві прагнули,

відкрився не відразу. Йому передував короткий проміжок кадетської «ідилії», коли ще не була загублена надія провести в Думу свій план у «четко-парламентском порядке».

Цікаво процитувати думки Аріадни Тиркової-Вільямс про те, чому кадети перебували в «ідилії»: «Кадеты должны были стать посредниками между старой и новой Россией, но сделать этого не сумели и не хотели. Одним из главных препятствий было расхождение между их трезвой программой и бурностью их политических переживаний» [11, с. 386].

Із приводу резолюцій III з'їзду партії Народної свободи В. І. Гер'є підтверджує й підтримує інших членів партії в тому, що: «Никакие преграды, создаваемые правительством, не удержат народных избранников от исполнения задач, которые возложены на них народом» [12, с. 11–12].

У той же час, як зазначено у звітах про III з'їзд й на що вказували члени партії кадетів В. Гер'є та П. Мілюков: «такой радикализм членов партии кадетов объясняется законом о Думе, о выборах в Думу от 20 февраля 1906 года и Основными законами, вышедшими накануне открытия Думы и съезда» (Основний закон від 23 квітня 1906 року). Перший крок на шляху виконання своїх тактичних планів був думський адрес царю на його тронну мову в день відкриття першого Російського парламенту. Були поставлені відразу тверді вимоги царю й уряду, переглянуті прерогативи царя й Думи. Кадети, що склали адрес, вказували цареві на те, що необхідно зробити, щоб Дума й верховна влада досягли консенсусу й змогли разом працювати [13, с. 12–15].

У своїй власній праці «Первая русская Государственная Дума» В. Гер'є описує дебати Думи й уряду й вороже ставлення обох органів влади один до одного [12, с. 15–36].

Якби російська інтелігенція в політичному сенсі була більш зрілою — тобто більш терплячою, такою, що краще розбирається в психології правлячих кіл монархії, можливо, вдалося б зробити впорядкований перехід від напівконституційного до повноцінного конституційного ладу. Але цих якостей освіченому стану, на жаль, не вистачало. З того дня, як конституція набула чинності, вони використовували будь-яку можливість розв'язати війну проти монархії. Спочатку інтелігенція бойкотувала вибори до Думи, потім, усвідомивши помилковість цьо-

го кроку, прийняла участь у виборах, але з однією лише метою: руйнувати парламентську роботу зсередини й закликати народ до бунту. Партія кадетів щодо цього була більш конструктивна. Ліберали, визнавши принцип конституційної монархії, вважали при цьому Основні закони 1906 р. маскарадом і робили все, що було в їхніх силах, щоб позбавити монархію діючої влади [13, с. 210–211].

Не дивлячись на зазначену нами вище слабкість лібералів, на думку Р. Ш. Ганеліна, ліберали в особі кадетів боролися за своє перебування в Думі. Найбільш масштабну та уміло організовану агітаційну кампанію розгорнули кадети, що, безсумнівно, виявилось важливим фактором їх успіху. Основна її ідея полягала в тому, що партія Народної свободи — єдина сила, здатна забезпечити задоволення всіх вимог народу, зробивши це мирним шляхом. В умовах спаду масового руху така ідея була дуже виграшна. Широко використовувалися різноманітні форми усної й друкованої агітації, благо у партії вистачало людей, що професійно володіли словом. Звичайно, на руку зіграла й тактика бойкоту виборів, оголошена лівими партіями: кадети дійсно виявилися єдиною організованою опозиційною силою, за яку могли голосувати не згодні з бойкотом виборці [14, с. 124].

На тлі всіх описуваних нами поглядів щодо тактики кадетів у Думі не варто забувати, яке ж було ставлення влади до самої Думи, чи змушувало це лібералів — потенційних союзників влади — до таких дій?

Річард Пайпс у своїй монографії відзначав, що Микола II не вважав ні Жовтневий маніфест, ні Основні закони чимось, що зачіпляють його самодержавні прерогативи. У його уяві Дума була органом консультативним, а не законодавчим («Я створив Думу не для того, чтобы она мной управляла, а чтобы она мне советовала», — говорив він військовому міністрові). Більше того, він вважав, що «подарував» Думу й Основні закони по своїй волі, тому ніяк не може бути зв'язаний ними й, оскільки не присягав новому порядку, має право й скасувати його за власним бажанням. Очевидне протиріччя між сутністю конституційного ладу й завзятим небажанням двору визнати зміни приводило до разючих ситуацій [13, с. 178]. Ставлення до Думи прем'єр-міністра не відрізнялося — це була людина «старой,

консервативної закалки». Взагалі Горемикін обрав самий гірший спосіб спілкування з Державною думою, а саме — повна зневага до самого її існування. Подібне ігнорування установи, покликаної до діяльності з волі государя, яка складалася з осіб, які представляли населення країни, лише підкреслювало ті обставини, що верховна влада не дала діючу конституцію, а лише знехотя підкорилася наполегливій вимозі громадськості [14, с. 178].

Якщо навіть забігти небагато наперед і згадати П. А. Столипіна, то він стверджував у приватній бесіді, що в Росії Конституції не існує, вважав, що такий документ повинен з'явитися результатом угоди між правителями й підданими, тоді як Основні закони царем були попросту даровані [13, с. 179–180]. А що можна сказати в цьому плані про В. Н. Коковцова, спадкоємця Столипіна на посту голови Ради міністрів? Якось, звертаючись до Думи, він заявив: «У нас, слава Богу, нет еще парламента» [15, с. 487]. В. І. Гурко більше уваги приділяв зборам у Горемикіна й розробкою урядової відповіді на думську адресу та іншим маловажним справам, не враховуючи високої оцінки свого виступу в Думі в травні 1906 року, але найбільш відома його фраза: «Горемыкин избрал самый худший способ обращения с Государственной думой, а именно — полное пренебрежение к самому ее существованию» [16, с. 551–553].

Правильний висновок щодо позиції уряду Горемикіна стосовно Думи зроблено в монографії «Первая революция в России: Взгляд через столетие». Більшості міністрів було очевидно, що новий уряд перед особою радикальної Думи й ще більш радикальної країни змушений буде відігравати невдячну роль «кам'яної стіни», ставши об'єктом нападок і ненависті [17, с. 132].

Вище частково були зазначені резолюції по тактичних установках, прийнятих кадетами на III з'їзді у квітні 1906 року. Що ж стосується законодавчої діяльності, то вона наступна: забезпечення недоторканості особи; уведення загального, рівного, прямого й таємного виборчого права; проведення земельної реформи; вживання невідкладних заходів з робітничого питання й задоволення слухних національних вимог [8, с. 3].

Усі вищепераховані законопроекти кадетів були розглянуті в I Думі у травні й червні 1906 р. Крім цього, кадети підго-

тували: законопроект про скасування смертної кари, про недоторканність членів Державної думи, про перетворення органів самоврядування [18, с. 12].

Під час роботи Думи кадети подали: проект закону реформ земського самоврядування, розглянутий, але не перетворений у закон і не прийнятий; проект закону міського положення — розпуск Думи не дав його розглянути у фракції (як і минулий проект, це був начерк законопроекту, далеко не закінчений); законопроект про скасування смертної кари — 19 червня 1906 р. одногolosно прийнятий Думою, був переданий у Державну раду, 20 серпня 1906 р., введені воєнно-польові суди; проект закону о зборах — не підтримали соціал-демократи, був відданий у комісію 11-ти для доопрацювання, робота над ним була перервана розпуском Думи; проект закону про союзи — був розглянутий, але на розробку в комісію не був відданий, з доповненням перенесений на розгляд у II Думу; проект закону про рівноправність — 9 червня була створена комісія для вироблення закону, робота перервана розпуском Думи; законопроект про недоторканість особи — був відданий 15 травня в комісію 15-ти, перетворений у закон, поставлений на порядок денний 10 липня; законопроект про печатку — це був сирий матеріал, який потребував серйозного доопрацювання, окрема комісія не була створена [14, с. 23–125]. Інформація о розроблених законопроектах і поданні їх у Думі була знайдена нами на наступних джерелах [19], опис, визначення місця діяльності кадетів в I Думі та оцінка їх діяльності — подається, на жаль, однаковою і вона не на користь кадетів.

Висновки самі невтішливі: Дума була надана народу й передовій громадськості не як сучасна необхідність, а як поступка царя. Обставини, з одного боку, позбавляли громадськість усякої впевненості в тому, що сьогодні визнані за нею права не будуть завтра відняті, а з іншого — породжували думку, що при подальшому натиску можливо буде добитися й більших прав та одночасно їх закріплення за собою. Кадети вирішили використати дану тактику. Пануючі в I Думі, вони навіть не приховували, що зовсім не бажають використовувати Державну думу в її прямих цілях, а дивилися на неї лише як на знаряддя скинення уряду. Дума, що стала трибуною для опозиції уряду, не змогла надати країні жодного закону. Захвати із при-

воду народження вітчизняного парламенту швидко пройшли. Чи є провина уряду в тому, що її [Думи. — С. К.] робота була настільки неефективна? Безумовно, вище нами були наведені спогади представників урядового табору, які яскраво демонструють, що одні не розуміли, для чого потрібна Дума, інші були занадто консервативні, а треті не були здатні мислити новими мірками, мірками ХХ сторіччя.

Стало очевидно, що Державна дума не є панацеєю від суспільних хвороб. Занадто обмеженими були повноваження Думи, реальна віддача від її діяльності виявилася невеликою, до того ж вона рідко виступала єдиним фронтом, а суперечки між фракціями й окремими депутатами різко знижували думський престиж. Стало наростати роздратування із приводу депутатів, що проїдали чималі гроші й були зайняті малозрозумілими сперечаннями [2, с. 4].

Джерела та література:

1. Балтовский Л. В. Политическая доктрина партии конституционных демократов. — СПб., 2009. — 245 с.
2. Кирьянов И. К., Лукьянов М. Н. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906–1917 // Пермь: Изд-во Пермского университета, 1995. — 168 с.
3. Мартышин О. В. Столетие учреждения Государственной Думы и судьба парламентаризма в России // Государство и право. — 2007. — № 2. — С. 92–100.
4. Государственная Дума в цифрах. — СПб., 1906. — 73 с., Шелохаев В. В. Численность и состав кадетской партии в 1905–1907 гг. // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. — М., 1987. — 244 с., Нарский И. В. К вопросу о социально-моральном облике российского либерализма начала ХХ века // Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 472., Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой российской революции. — М.: Мысль, 1970. — 441 с.
5. Государственная Дума первого созыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. — М.: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. — 112 с., Шелохаев В. В. Численность и состав кадетской партии в 1905–1907 гг. // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. — М., 1987. — 244 с., Спириин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. — М., 1977. — 280 с., Либерализм и демократизм. — М.: Издательство «Колокол», 1905. — 31 с.
6. Милоков П. Н. Год борьбы. Публицистическая хроника 1905–1906 гг. СПб., 1907. — 550 с.

7. Одесский листок. — 1906, 10 января.
8. Протоколы III съезда партии Народной свободы. — СПб.: Общественная польза, 1906. — 170 с.
9. Милюков П. Н. Воспоминания (1859–1917) // Под редакцией М. М. Карповича и Б. И. Элькина. — Т. 1. — Нью-Йорк, 1955. — 438 с.
10. Постановление III съезда партии народной свободы. Устав партии. 21–25 апреля 1906 года. — СПб., 1906. — 16 с.
11. Тыркова-Вильямс А. То, чего больше не будет. — М.: Слово / Slovo, 1998. — 560 с.
12. Герье В. И. Первая русская Государственная Дума. — М., 1906. — 115 с.
13. Пайпс Р. Русская революция. Агония старого режима 1905–1907 гг. — М.: Захаров. — Т. 1, 2005. — 1904 с.
14. Ганелин Р. Ш. Российское самодержавие в 1905 году. — СПб.: Наука, 1991. — 221 с.
15. Коковцов В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919. — М.: Наука, 1991. — 591 с.
16. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого. — М.: Новое литературное обозрение, 2000. — 757 с.
17. Корелин А. П. Первая революция в России: Взгляд через столетие. — М.: Памятники исторической мысли, 2005. — 602 с.
18. Первая Государственная Дума. Законодательная работа. — М.: Общественная польза. — Вып. 2, 1907. — 170 с.
19. Протоколы III съезда партии Народной свободы. — СПб.: Общественная польза, 1906. — 176 с., Первая Государственная Дума. Законодательная работа. — М.: Общественная польза. — Вып. 2, 1907. — 170 с., Работы Первой Государственной Думы. — СПб, 1906. — 163 с., Думский сборник. Государственная Дума первого созыва (27 апреля — 8 июля 1906 г.). — СПб.: Общественная польза, 1906. — 429 с.

Анотації

***Ковальчук С. В.* Тактика и программные установки партии «Конституционных-Демократов» в I Государственной Думе.**

В статье на основе ряда воспоминаний, источников и современных исследований рассмотрено отношение к I Государственной Думе, как членов партии конституционных-демократов так и представителей правительственного лагеря.

***Kovalchuk S. V.* Tactics and program purposes of party of the Constitutional-Democrats in the I State Duma.**

The attitude to the I State Duma of members of the Party of Constitutional Democrats as well as the representatives of the government camp is examined in this article on the basis of a number of reminiscences, sources and modern studies.